

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Леонід Леонідович МІСІНКЕВИЧ,
доктор історичних наук, професор,
перший проректор з наукової роботи
Хмельницького університету управління та права,
mll@univer.km.ua

УДК 94(477.43/.44)

ДЕРЖАВНА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА НА ПОДІЛЛІ В 30-Х РР. XX СТОЛІТТЯ

Проаналізовані проблеми політичних репресій на регіональному рівні, які дозволяють збагатити історичну науку новим оригінальним фактичним матеріалом, внести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів, відкрити широкі можливості для наукового вивчення й узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави. З'ясовуються обставини поновлення продрозверстки, труднощі хлібозаготівель та започаткування економічного терору проти селянських господарств. Оцінюються наслідки масової колективізації та розкуркулення, які за масштабами, рівнем підготовки нагадували військову операцію, розроблену органами держбезпеки проти селянства краю. Аналізуються селянські заворушення та позиції партійних та державних органів при їх проведенні. Розкривається робота правоохоронних органів при придушенні селянських заворушень та повстань, означені адміністративні заходи до їх учасників, включаючи спланований терор голодомором 1932–1933 рр., який мав жахливі наслідки. Досліджуються регіональні особливості розгортання «великого терору» на Поділлі як прикордонному регіоні України та СРСР щодо неблагонадійних соціальних груп та окремих громадян, які звинувачувалися в неприйнятті соціалістичних ідей, що поширювалися серед інтелігенції та науковців, які

© Місінкевич Л. Л., 2017

виступали носіями буржуазного світогляду. Вивчається діяльність спеціальних комісій, які займалися масовими депортаціями та репресіями населення Подільського регіону. Окреслюються причини, що призвели до масових репресій у справах «Спільки визволення України», «Української військової організації» та «Польської організації військової», які розцінювалися як потенційна п'ята колона, від якої надходить загроза широкомасштабного зрадництва та шпигунства. На прикладі роботи УНКВС Кам'янець-Подільської області та діяльності позасудових органів відстежується жахлива практика фальсифікації контрреволюційних організацій та кривавого конвеєра смерті, яка вимагала збільшення лімітів на репресії.

Ключові слова: політичні репресії, депортації, тоталітарна держава, радянська влада, колективізація, голодомор, позасудові органи.

Утвердження України як правової держави, демократизація та гуманізація суспільно-політичного життя неможливі без всебічного осмислення історії радянської доби й неупередженого аналізу політичного терору, що став одним з елементів офіційної ідеології та повсякденної практики, інструментом управління країною.

Глибоким аналізом тоталітаризму вирізняються з-поміж інших публікації С. Білоконя [1], В. Васильєва [2], В. Даниленка, Г. Касянова [3], М. Коваля [4], С. Кульчицького [5], Р. Подкура [6], О. Рубльова [7], В. Ченцова [8], Ю. Шаповала [9] та ін. Своєрідним підсумковим виданням згаданої тематики стала праця вітчизняних науковців «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» [10].

Метою зазначеної статті є аналіз впливу тоталітаризму на суспільні процеси в Подільському регіоні, осмислення трагічних явищ в історії нашої держави, пов'язаних з політичними репресіями 30-х рр., які нанесли непоправних втрат генофонду української нації, вирвали з життя десятки тисяч представників інших народів, що проживали на теренах України, найнегативнішим чином відбилися на суспільній свідомості наступних поколінь.

Система влади, встановлена більшовиками у формі диктатури пролетаріату, формувалася на насильстві — фізичному, політичному та моральному, — яке тривало не тільки під час громадянської війни, але й у період подальшого мирного будівництва.

Намагаючись виправдати політику насилля, Й. Сталін у 1920-х роках висунув тезу про загострення класової боротьби по мірі здобуття успіхів у соціалістичному будівництві. Теза сприяла розробці і прийняттю Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо для СРСР небезпечні проти порядку управління), яке було затверджене постановою ЦВК СРСР 25 лютого 1927 р. Визначені ним санкції рекомендувалося включити до кримінальних кодексів союзних

республік, розширивши при цьому контингент осіб, на які розповсюджувалося право позасудових репресій [11, с. 32–36].

Труднощі хлібозаготівель, які виникли в СРСР, призвели до запровадження з початку 1928 р. продрозверстки, яку ініціювало вище партійне керівництво країни на чолі зі Сталіним. Відповідно до директив РНК СРСР та ЦК ВКП (б) місцеві органи влади, компартійні осередки за допомогою міських і сільських активістів розпочали реквізиції збіжжя. Тільки в січні–лютому 1928 року в українських селян вилучили 70 млн пудів хліба [10, с. 359]. На початку травня 1928 р. на пленумах райвиконкомів Шепетівського округу головам сільрад запропонували розпочати виявлення «надлишків» збіжжя в заможних селян. Активісти відбирали навіть хліб, придбаний селянами на базарі [12, арк. 3–4]. Натомість селянину, який здав хліб, видавали «охоронну розписку» про те, що він виконав хлібозаготівлю. Подальша його доля нікого не цікавила. Це наводило селян на думку про неминучість голоду. Начальник 21-го прикордонного загону Богданов писав про наростання невдоволення серед бідняків та середняків діями влади, яка забрала хліб за лімітними цінами [12, арк. 4].

Насильницькі дії під час хлібозаготівель не вирішували проблеми накопичення збіжжя в державних запасах. Намагаючись знайти вихід з хлібозаготівельної кризи, партійно-державне керівництво СРСР в червні 1929 року ввело обов'язкові планові завдання з хлібоздачі за принципом самообкладання села. Для надання правової підстави 3 липня 1929 р. ВУЦВК і РНК УРСР прийняли Постанову «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Селян, які ухилялися від здачі збіжжя у розмірах, визначених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах 5-разового розміру вартості хліба, що підлягав заготівлі. У випадках невнесення штрафів, майно боржників підлягало розпродажу. Груповий опір кваліфікувався як «контрреволюційний виступ», який за Кримінальним кодексом УСРР передбачав конфіскацію всього рухомого та нерухомого майна й виселення в північні райони СРСР [10, с. 360]. Тільки навесні 1929 року за невиконання «твердого» завдання в республіці постраждало 18 624 селянські господарства, з них 8 012 було продано на торгах і 1 150 власників притягли до кримінальної відповідальності [13, с. 12].

Новий виток насилля над селянами розпочався наприкінці 1929 року після публікації 7 листопада в газеті «Правда» статті Сталіна «Рік великого перелому», в якій стверджувалося, що селянин-середняк масово пішов до колгоспів, а компартія та радянський уряд створили умови для проведення масової колективізації. Підтримуючи настанови ЦК ВКП(б), керівництво УРСР на листопадовому 1929 року пленумі ЦК КП(б)У взяли підвищені зобов'язання щодо здійснення «соціалістичної реконструкції села». С. Косіор заявив, що для більшовиків немає нічого неможливого, і закликав до збільшення в 1930 році посівних площ удвічі, а колгоспів — у 3,5 рази [2, с. 47]. Політика змагання за вищі темпи колективізації інтенсифікувалася з прийняттям по-

станови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Довільні відсоткові рознарядки, які містилися в постанові, місцеві органи намагалися перевиконувати. Так, у договорі про соціалістичне змагання між Дунаєвецьким і Новоушицьким районами на 1930 році містився пункт — закінчити колективізацію навесні того ж року [14, с. 75].

Селян, які не підтримували політику колективізації, відмовлялися від усупільнених форм ведення господарства, оголошували куркульями, мали ліквідувати як «класово ворожу» соціальну групу.

18 січня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило пропозиції ДПУ УСРР щодо ліквідації куркульства в Україні. Для керівництва цією акцією була створена комісія, яку очолив С. Косіор. Початок операції щодо масового розкуркулення поклала таємна телеграма ЦК КП(б)У окружкомом партії від 23 січня 1930 р., у якій зазначалося негайно приступити до заходів проти куркуля з таким розрахунком, щоб до 15 березня їх в основному закінчити. У прикордонній смузі заходи провести в першу чергу. Підготовку в селах розпочати з 1 лютого і протягом 2–3 тижнів підготувати бідняцько-середняцький актив, а потім приступити до розкуркулення [15, с. 50–51].

2 лютого 1930 р. ЦК КП(б)У направив окружкомом листа, в якому вимагав провести найбільш організованим способом розпочатий у районах суцільної колективізації процес ліквідації глитайських господарств і рішуче придушити спроби контрреволюційного опору глитайства колгоспному рухові [15, с. 51].

Оперативний наказ за № 42167 ДПУ УСРР від 7 лютого 1930 р. про масове виселення «куркульського елемента» з території України містив конкретні вказівки щодо речей, які селяни могли взяти з собою. Це найбільш необхідні предмети домашнього вжитку, а також теплий одяг, деякі елементарні засоби виробництва відповідно до характеру їх роботи на новому місці, зокрема вони беруть з собою сокиру, пилаку, лопату та інші необхідні інструменти, які повинні вантажитись в окремому вагоні. При цьому загальна кількість речей та продовольства не повинна перевищувати 25–30 пудів. Грошові заощадження дозволялося мати в мінімальних сумах до 500 крб на сім'ю, необхідних для переїзду та облаштування на новому місці [15, с. 51].

Процес розкуркулення за масштабами, рівнем підготовки та залучення підрозділів ДПУ УСРР нагадував військову операцію, яку органи держбезпеки розробили для перевезення розкуркулених селян ешелонами на північ. Завантаження ешелонів селянами Кам'янець-Подільського округу мало початися 11 березня 1930 р. і завершитися 14 березня, Проскурівського округу — 13 та 15 березня, Шепетівського округу — 15 та 17 березня [2, с. 172–173].

Упродовж березня–квітня 1930 року з території України було виселено 20 761 селянську родину у складі 98 743 осіб, а також 14 894 осіб-одинаків «особливого призначення» («контрреволюційний елемент» і «шпигуни» з прикордонної смуги України) переважно до Архангельської області та Комі АРСР [2, с. 64]. До 10 березня 1930 р. ор-

гани місцевої влади розкуркулили в Кам'янець-Подільському окрузі 230 господарств, Проскурівському — 1 281 господарство. За неповними даними на цей час на Поділлі було розкуркулено 4 442 господарства [2, с. 205–206].

Практика колективізації призвела до селянських заворушень. До прикладу, у прикордонних з Польщею селах Плужненського району селяни за умовним сигналом збіглися вночі до колгоспів і почали забирати назад усупільнене майно. Селянський виступ, який розпочався у Плужному 20 лютого 1930 р., зібрав на площі біля церкви понад 1 500 осіб. Присутні вимагали: «Не чіпайте церкви!», «Геть колективізацію!», «Геть радянську владу!». Натовп кинувся розбирати усупільнене зерно, інвентар. Після втручання військових виступ селян був придушений. Проте 26 лютого «волинки» з вимогами повернення усупільненого зерна та інвентарю охопили майже всі села району, поширилися на інші райони округу [16, арк. 6].

У Полонському районі з 27 населених пунктів виступи відбулися у 24 селах, Ляховецькому — 19, Антонінському — 25, Ганнопільському — 22, Грицівському — 18. Селянські заворушення пройшли в більшості сіл Теофіпольського та Ізяславського районів, майже в кожному селі Судилківського району було розібране усупільнене зерно та інвентар, у прикордонному з Польщею Ганнопільському районі кілька груп селян намагалися перейти державний кордон.

Активну участь у селянських виступах брало населення польських сільських рад сіл Хотень Плужненського району, Цмівка та Судимонт Шепетівського району, Буртин, Новоселиця Лабунської єврейської сільради Полонського району. Не залишилося осторонь подій німецьке населення району. 8 березня 1930 р. жінки німецької колонії Дерманка зібралися біля сільради. До них приєдналися жителі німецьких сіл Конотоп і Михайлючка на Шепетівщині. Організатори зборів проти колективізації вирішили землю розділити порівно між усім населенням Дерманки [16, арк. 17, 18, 21, 22, 23, 25, 161].

Селянські протести в січні–березні 1930 року прокотилися Україною. Перебуваючи у цей час в республіці, голова ЦКК ВКП(б) — нарком РСІ СРСР С. Орджонікідзе у нотатках виклав враження від побаченого: «Україна поставила за мету досягти стовідсоткової колективізації. Там, де не вистачало розуму, в хід пускалося голе адміністрування, внаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти не рідкість, а в трьох округах — Тульчинському, Шепетівському і Могилівському — справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю, застосовано кулемети, а в окремих місцях — і гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених декілька сотень... Причини: скороспішна колективізація, погоня за процентами, усупільнення корів, звірячі утиски при вилученні насіння, глушення над релігією і церквою, обшуки, знімання дахів, підлоги, печей та інше ...» [2, с. 88].

Інформація про селянські заворушення в Україні, зокрема в прикордонних районах, надходила до Сталіна, який наказав керівництву УСРР взяти під контроль ситуацію. На Правобережну Україну відря-

дили голову ДПУ УСРР В. Балицького. На чолі кавалерійських загонів військ ДПУ під прикриттям бронепоезда він придушував селянські повстання. На місця направили загопи міліції, курсантів військових училищ, чекістів. У Шепетівському окрузі сформували 5 оперативних секторів зі співробітників держбезпеки, залучили червоноармійських командирів, щоб виявити осіб-ініціаторів «волинок», які були причетні до побиття партійно-господарського активу, розбирання колгоспного майна. Затримали 427 осіб, у тому числі в Ляховецькому районі — 63, у Ганнопільському та Плузненському районах — по 49, Старокостянтинівському — 45 [16, арк. 31].

Масові виступи селян проти насильницької суцільної колективізації серйозно занепокоїли керівництво СРСР. Сталін оприлюднив статтю «Головокружение от успехов», у якій перекинув вину за «перегини» колективізації на місцевих керівників. Для припинення заворушень на селі ЦК ВКП(б) у березні-квітні 1930 року прийняв низку документів, спрямованих на ліквідацію «порушень» принципів колективізації. Тимчасово була відновлена добровільність при формуванні колгоспів. Призупинення першої хвилі насильницької суцільної колективізації спричинила до масових виходів селян з колгоспів, розбору усупільненого майна, худоби, реманенту. У Шепетівському окрузі відсоток колективізованих господарств зменшився з 86,4 до 24,6, у Кам'янець-Подільському — вдвічі.

Восени 1930 року ВКП(б) ініціювала другу хвилю колективізації та розкуркулення. Отже, на початок літа 1931 року в УСРР провели другу, наймасштабнішу за розмірами депортацію селянських господарств. У цілому в 1928–1931 р.р. від проведених операцій з розкуркулювання в Україні зникли 352 тисячі селянських господарств [3, с. 104], за неповними даними постраждало близько одного мільйона осіб [17, с. 378].

Колективізація та масові депортації спричинили на початку 1930-х р.р. кризу сільськогосподарського виробництва. У колгоспах спостерігався низький рівень трудової дисципліни, безвідповідальність, крадіжки. Селяни не бажали працювати на державу за безцінь. У 1929–1932 р.р. було знищено половину поголів'я худоби в селянських господарствах та колгоспах [18, с. 32]. За таких умов держава намагалася вилучити в селян максимальну кількість хліба. Наприкінці 1931 — у першій половині 1932 р.р. Україну охопив широкомасштабний голод. Селяни, щоб не померти від голоду, намагалися приховати збіжжя та продовольство.

Влада застосувала голодомор і розправи над населенням Поділля, яке, на думку керівників органів державної безпеки УСРР, за «контрреволюційною засміченістю» посідало одне з перших місць в Україні. Під час страшного голодомору упродовж листопада–грудня 1932 року ДПУ «ліквідувало» 121 «контрреволюційну групу» в складі 548 осіб, з яких 75 були кваліфіковані як «петлюрівці», а 61 — «колишні бандити» [19, арк. 15].

Всього в Україні органи держбезпеки заарештували у 1932 році 74 849 осіб, а в 1933 році — 124 463 особи [20, с. 119]. Якщо до цього додати масові арешти та депортації 1930–1931 р.р., цілком логічно є теза Ю. І. Шаповала, що для України великий терор 1937-го р. розпочався саме 1932–1933 р.р. [21].

Політичні репресії, що застосовувалися більшовицьким керівництвом, в Україні мали специфічну спрямованість — проти «українського сепаратизму» та його потенційних ідейних керівників — української інтелігенції. Фальсифікований за ініціативою вищого партійно-державного керівництва СРСР у кабінетах ДПУ судовий процес 1930 року у справі «Спілки визволення України» продемонстрував національну спрямованість політичних репресій. На показове судилище у Харкові потрапили 45 представників «ворожих класів»: академіки, професори, лікарі, священники, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі та студенти на чолі з відомим діячем українського національного руху академіком С. Єфремовим [10, с. 404]. Серед них — секретар Кам'янець-Подільського наукового товариства ВУАН, викладач інституту народної освіти Ю. П. Філь, який нібито спрямовував роботу наукового товариства на підготовку і виховання кадрів для боротьби з радянською владою, активно пропагував діяльність С. О. Єфремова та його прибічників, критикував політику партії [22, арк. 1, 62].

Фальсифіковане створення «контрреволюційних організацій» було звичним явищем у роботі репресивних органів. Так, у Кам'янець-Подільському чекісти «розкрили» студентську націоналістичну контрреволюційну групу, яка прагнула повалити радянську владу і встановити буржуазну Українську Республіку [23, арк. 438].

У другій половині 1931 року співробітники ДПУ сфабрикували чергові міфічні організації — «Український національний центр», нібито очолювану академіком М. І. Яворським та фальсифіковану міфічну «Українську військову організацію», подільська філія якої діяла ще з 1924 року Головним її осередком стала кафедра історії культури Поділля Кам'янець-Подільського інституту народної освіти [24, арк. 81]. До контрреволюційного осередку зарахували професора В. О. Гериновича, якому приписали керівництво філією, Ф. А. Кондратського, Н. Т. Гамарака, Любарського, Добуша, Кобилянського, А. Волянського, О. М. Кожухова, О. С. Мельника, А. А. Марценюка, М. А. Коссака [25, арк. 17]. Окрім зазначених осіб, в організацію включили вчителів з багатьох сіл Кам'яниччини, де діяли культурно-просвітницькі краєзнавчі осередки, що автоматично стали структурними підрозділами контрреволюційної організації. Всього в Кам'янець-Подільському окрузі «віднайшли» 50 контрреволюційних краєзнавчих осередків.

На масштаби політичних репресій у країні впливало ускладнення міжнародної ситуації. Передусім це стосувалось населення прикордонного Поділля, що межувало з Польщею та Румунією, а численні компактні етнічні групи на західному кордоні УСРР розцінювалися як потенційна п'ята колона, від якої надходить загроза широкомасштабного зрадництва та шпигунства. Проведений у вересні 1933 року

культпропом ЦК КП(б)У комплексний аналіз польської меншини у Київській та Вінницькій областях засвідчив зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму [26, с. 117].

Відповідно до постанови оргбюро ЦК КП(б)У з 9 по 21 листопада 1933 р. у Вінницькій області було проведено масове вивчення стану кадрів культурно-освітніх установ. Спеціальні комісії особливу увагу звертали на новоутворені польські технікуми: Проскурівський педагогічний, Полонський агротехнічний, курси короткотермінової перепідготовки вчителів. Обстеженням охоплено 815 осіб у 42 районах краю, виявлені факти засміченості шкіл антирадянськими елементами. У березні 1934 року розпочалася нова хвиля перевірок національних шкіл на Поділлі. Виявлені під час перевірок ворожі елементи звільнялися з роботи і піддавалися репресіям. У результаті цих перевірок у Вінницькій області з 285 польських шкіл реорганізували в українські 133.

Наприкінці 1933 — на початку 1934 р.р. органами ДПУ була сфальсифікована справа Подільського обласного центру «Польської організації військової» (ПОВ). Керівником організації оголосили А. Григоровича — польського інспектора Вінницького облвню. Згодом місцевий апарат ДПУ звітував перед керівництвом республіки, що викрито і ліквідовано на Поділлі розгалужену мережу організації «ПОВ». Основним осередком організації стала «наросвіта». У справі «ПОВ» на Поділлі незаслужено притягнуто до відповідальності 103 працівники польських навчальних закладів. Їх звинуватили у шкідництві на національно-культурному фронті, вихованні польської молоді в національному дусі, полонізації українських шкіл [27, с. 88].

Після реалізації постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. на Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх — 5, неповних середніх — 18 та 6 — початкових, в яких навчалася 6 537 учнів. У Кам'янець-Подільському окрузі з 14 залишилося лише 2: у м. Кам'янці-Подільському та Дунаївцях [28, арк. 15, 16]. Із 430 звільнених польських вчителів компрометуючі матеріали отримані на 134 особи, а решта, хоч і не потрапили в поле зору каральних органів, як правило, залишалися без роботи [19, арк. 6].

Поряд з ліквідацією національних навчальних закладів, культурних установ, редакцій національних ЗМІ здійснювалася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, передусім польських сільських рад. Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1934 р. схвалило постанову Вінницького обкому КП(б)У «Про реорганізацію 18 польських сільрад в українські». Однією з перших шляхом злиття української, польської і єврейської сільських рад була ліквідована польська сільська рада в Лянцкоруні Чемеровецького району [29, арк. 6]. У 1935 році в 23 районах Поділля було ліквідовано 39 польських сільських рад [28, арк. 1]. Серед них Гайдаківська, Канівська, Куровецька та Тарнорудська сільради Волочиського району. Протягом 1934–1935 р.р. із 71 польської сільради на Поділлі залишилося лише 12 [19, арк. 2].

Однією з найбрутальніших форм політичних переслідувань національних меншин у західних регіонах УСРР стало продовження масових депортацій. 23 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову про переселення з прикордонної смуги 8 300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями. Всього виселили 8 329 сімей «ненадійного елемента» з прикордонних районів Київської і Вінницької областей у східні райони УРСР, зокрема з Вінницької області — 2 854 родини поляків та німців [30, арк. 14]. Повідомляючи Голову Раднаркому СРСР В. Молотова про здійснену операцію, нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода зазначав, що контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий; там, на його думку, залишилося чимало контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких у прикордонних районах потрібно визначити небажаним [30, арк. 14–15]. Уже 4 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про переселення 1 500 польських сімей з Вінницької області з подальшим розселенням у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях. У тому числі були доведені контрольні цифри з виселення польських сімей з Городецького району — 250 сімей, Шепетівського — 180, Волочиського — 151, Проскурівського — 150, Ізяславського, Славутського, Плузненського, Сатанівського, Антонінського, Старокостянтинівського районів — по 100 сімей, Козятинського — 80, Базалійського — 50 та Жмеринського — 39 сімей [28, арк. 4].

У відповідь на ініціативи керівництва УСРР 17 січня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення переселити в Казахстан 5 тисяч господарств, з них 3 тисячі — з Київської і 2 тисячі — з Вінницької областей. Перший етап депортації польських сімей у Казахстан розпочався 20 травня і продовжувався до 10 червня 1936 р. Переселено 2 047 сімей з 6 районів Поділля: Проскурівського — 249, Волочиського — 500, Шепетівського — 384, Славутського — 303, Берездівського — 273 та Плузненського — 374 польські сім'ї [31, арк. 49].

Наступна хвиля виселення польського населення Поділля супроводжувалася вкрай жорсткими політичними оцінками. Підтвердженням цього є цілком таємна директива Вінницького обкому КП(б)У від 19 липня 1936 р., надіслана секретарям Кам'янець-Подільського, Шепетівського та Проскурівського окружкомів КП(б)У, секретарям райкомів партії. У ній зазначалося, що очищення районів прикордонної смуги від неблагонадійних, ворожих і класово шкідливих елементів у вересні буде проведено переселення польського населення із прикордонних районів області в Казахстан. У серпні-вересні 1936 р. з районів Вінницької області в Казахстан було депортовано 5 233 польські сім'ї. А протягом 1935–1936 р.р. з Поділля організованим порядком було виселено щонайменше 11 634 польські та німецькі господарства [32, с. 131]. У результаті виселення з географічної карти зникли цілі населені пункти. Одна лише згадка залишилася про село Кастанівку Великолазучинської сільської ради Базалійського району.

Другий пік репресій в Україні припав на 1937–1938 р.р. Події тих жахливих років англійський історик Р. Конквест назвав «великим терором», який суттєво відрізнявся від репресій попередніх років: якщо раніше каральні органи займалися в основному непролетарськими елементами (куркулями, непманами, представниками старої інтелігенції), то в другій половині 1930-х років хвиля масових арештів зачепила представників усіх соціальних груп.

Метою великого терору стали фізична ліквідація колишніх опозиціонерів, чистка партійного і державного апарату з метою створення нових, абсолютно відданих Й. Сталіну та радянській владі «кадрів, які все вирішують», тотальне знищення залишків експлуататорських класів, викорінення найменших проявів вільнодумства в усіх верствах суспільства. Не в останню чергу масові репресії були пов'язані із загрозою світової війни: сталінський режим настирливо продовжував ліквідовувати в СРСР потенційну п'яту колону. Крім того, на «ворогів народу» та «шкідників» переклали відповідальність за прорахунки в економічному розвитку.

Великий терор в Україні розпочався з репресій в управлінських структурах у другій половині 1936 р. Стосувалося це і Вінницької області, в якій з кінця 1936 р. по травень 1937 р. органами НКВС було заарештовано 600 чоловік, обвинувачених у «контрреволюційній» та «антирадянській діяльності». ЦК ВКП(б) вимагав викривати та винищувати ворогів народу від ЦК КП(б)У, той від обкомів, а ті націлювали райкоми партії та інші структури управління на пошук «шпигунів та диверсантів». Зокрема в листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У М. Співака від 31 серпня 1937 р. були висловлені побажання профспілковим комітетам, щоб звітна кампанія допомогла повністю викрити і викорчувати всіх і всяких ворогів народу, що притаїлися та не забезпечують перебудови всієї профспілкової роботи [33, арк. 86].

Кадрова революція, що відбувалася у другій половині 1936 — першій половині 1937 р.р. переросла у великий терор з початком проведення масових репресивних операцій. Їх ініціювало політбюро ЦК ВКП(б), яке 2 липня 1937 р. затвердило розроблену Сталіним Постанову «Про антирадянські елементи». У надісланій секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій телеграмі пропонувалося узяти на облік усіх куркулів, які повернулись на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВС. 4 липня 1937 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У сформувало обласні трійки у складі першого секретаря обкому, начальника обласного НКВС, обласного прокурора. Наркомун внутрішніх справ УРСР І. Леплевському доручили негайно направити оперативну директиву по лінії НКВС УРСР [34, арк. 38].

На 5–6 липня 1937 р. в облуправліннях НКВС мали бути сформовані списки куркулів та кримінальників, що повернулись із заслання, з розподілом на дві категорії. У першу мали потрапити найбільш воро-

жі елементи, що підлягали арешту та розстрілу в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки. У другу — менш активні ворожі елементи, що підлягали виселенню в райони Півночі за вказівкою НКВС СРСР [20, с. 90–91].

Головну роль у проведенні арештів зіграли міжрайонні оперативні групи чекістів, створені у колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. На території республіки було створено 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський [20, с. 90–91].

Політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВС СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів», у якому зазначалося, що всі, хто підлягав репресіям, розбивались на дві категорії: перша — негайний арешт і розстріл, друга — ув'язнення в табори чи тюрми терміном від 8 до 10 років. Всього планувалось заарештувати в СРСР 259 450 осіб, з них 72 950 — розстріляти. Ліміт для Вінницької області за оперативним наказом № 00447 спочатку передбачав арешт 4 000 осіб, з них по першій категорії (розстріл) мало пройти 1 000 осіб, по другій — 3 000 осіб [35, с. 88].

Паралельно розпочалися арешти за «національною лінією». Завдовго до появи оперативного наказу № 00485 «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» розпочалися арешти поляків. На 9 серпня 1937 р. згідно з інформацією начальника УНКВС Вінницької області було арештовано 811 поляків [36, арк. 214–215].

Особливу увагу органи НКВС приділяли розгрому українського антирадянського націоналістичного підпілля. За період з 15 червня по 15 вересня було арештовано 901 особи, яких об'єднали у 47 «групових справ», 28 повстанських осередків та 5 диверсійних груп, що діяли в Антонінському, Базалійському, Волочиському, Городоцькому, Грицівському, Ізяславському, Кам'янець-Подільському, Красилівському, Ляховецькому, Меджибізькому, Михалпільському, Полонському, Проскурівському, Старокостянтинівському, Теофіпольському, Шепетівському районах сучасної Хмельницької області [37, арк. 2].

У квітні 1938 року в Проскурівському районі була «викрита» антирадянська організація у складі 65 членів «ПОВ». Нібито об'єднані у 12 боївок поляки готували збройне повстання та диверсії на промислових підприємствах м. Проскурова, в колгоспах сіл Гречани, Заріччя, Мацьківці, Шаровечка. Усі 65 осіб рішенням особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області були засуджені до розстрілу [38, арк. 270–272].

У 1958 році матеріали кримінальних справ за клопотанням родичів репресованих були перевірені військовою прокуратурою Прикарпатського військового округу. При перевірці діяльності «Польської організації військової» на території Радянського Союзу за довідкою Центрального державного особливого архіву СРСР встановлено, що ця ор-

ганізація діяла на території Росії з 1914 до 1920 рр. У 1922 році вона була офіційно розпущена в Польщі [39, арк. 30].

Масові репресії польського населення проводилися не тільки під приводом їх участі в «ПОВ». Зокрема чимало громадян розстріляли за належність до підпільної пропольської організації «Ружанець». Саме таке звинувачення було пред'явлено колгоспникам с. Суржинці Кам'янець-Подільського району І. П. Степановичу [40, арк. 18–20] та В. Т. Левицькому з с. Крачки Чорноострівського району [41, арк. 66–68], одноосібнику з с. Лошківці Ярмолинецького району І. А. Геджелюку. Хоча арештовані намагалися довести слідчим, що про таку організацію навіть не чули, виправдатися не змогли. Після кількох місяців перебування під слідством вони визнали себе винними. Трійка засудила В. Т. Левицького та І. А. Геджелюка [42, арк. 17, 23] до розстрілу, І. П. Степановича — до 10 років ув'язнення.

Єврейське населення Поділля теж зазнало політичних репресій. Так, у грудні 1937 року органами НКВС була «виявлена» у м. Дунаївці антирадянська сіоністська організація «Гехолуц». Нібито її члени проводили активну агітацію серед єврейського населення, висловлювали невдоволення радянською владою та агітували за виїзд із СРСР до Палестини. Після застосування фізичного впливу заарештовані М. М. Клігер, Г. І. Шперкін, Й. М. Лівшицька Х. Й. Баренбойм визнали себе членами «Гехолуцу». Трійка по Кам'янець-Подільській області 28 березня 1938 р. засудила їх до вищої міри покарання. Через тиждень вони були розстріляні [43, арк. 171–185].

У Городоцькому районі в липні 1938 року було «викрито антирадянську шпигунську групу» із 8 осіб, яку створив Проскурівський окружний сіоністський комітет. Її діяльність нібито була направлена на збирання шпигунських матеріалів на користь Англії та Польщі.

Звинувачені під тиском визнали себе винними у шпигунстві, назвали голову міфічного комітету, який їх завербував, а також ще понад 20 співучасників по шпигунській діяльності. Проте ніхто з названих не був заарештований і по слідству не проходив. Рішенням особливої трійки по Кам'янець-Подільській області вони були розстріляні [44, арк. 256–258, 276–278].

Вишукуючи «шпигунів і контрреволюціонерів», чекісти вдавалися до підтасовок та фальсифікацій. Брежня щедро вкладалася в чужі уста. Свідки, що проходили по кримінальній справі, навіть не здогадувалися про власні свідчення, хоча на протоколах стояли нібито їх підписи.

При аналізі архівно-слідчих справ репресованих громадян у 1937–1938 р.р. складається враження, що Кам'янець-Подільська область була нашпигована резидентами та агентами польської та інших розвідок.

Співробітники управління НКВС по Кам'янець-Подільській області Северин і Кракович розкрили технологію формування резидентів та шпигунів. Потрапивши за ґрати за порушення соціалістичної законності, вони свідчили, що з серпня 1937 по серпень 1938 р.р. під

слідством перебувало 16 тисяч осіб, з них до 90 відсотків зізналися в тих чи інших протидержавних злочинах (шпигунство, участь в організаціях і тощо). Як правило, всіх заарештованих на допитах б'ють, у камерах в'язниці влаштовують провокації. Побиті заарештовані схиляють свіжих заарештованих давати свідчення і зізнаватися в неіснуючих злочинах.

Северин стверджував, що тільки в одній Кам'янець-Подільській області за рік викрили 10 тисяч польських шпигунів, у такий спосіб створивши польській розвідці ореол на цій території. 80 відсотків справ направлялися на засідання особливої трійки — і заарештованих, як правило, розстрілювали [45, арк. 29–30].

Керівництво УНКВС по Кам'янець-Подільській області, фальсифікуючи кримінальні справи, постійно вимагало збільшення лімітів на репресії, сподіваючись у такий спосіб вберегтись від звинувачень у недостатній боротьбі з ворогами народу.

За час великого терору 1937–1938 років тільки позасудовими органами «двійкою» та «трійкою» засуджено 13 848 осіб, у тому числі до вищої міри покарання — 13 275 арештованих, або 96 відсотків. «Трійка» УНКВС Кам'янець-Подільської області перетворилася на кривавий конвеєр смерті. Згідно з протоколом № 24 засідання «трійки» від 26 грудня 1937 р. було прийняте рішення про страту 103 осіб. Через день 28 грудня (протокол № 25) до розстрілу було засуджено 130 осіб, а в передноворічну ніч 1937 року стратили 170 громадян. Починаючи з лютого 1938 року, коли УНКВС по Кам'янець-Подільській області очолив колишній заступник наркома НКВС Білорусії І. Жабрєв, «трійка» на засіданнях починає приймати рішення про страту від 300 і більше заарештованих осіб. Найжахливіші звірства УНКВС відмічалися в грудні 1937 року, коли до розстрілу було засуджено 1 956 осіб, у лютому 1938 за вироком позасудових органів було страчено 1 938 заарештованих, у березні 1938 року — 1 797, квітні — 858, травні — 1 868, вересні — 1 662 особи. Всього за рік (жовтень 1937 — жовтень 1938 рр.) за рішенням «вищої двійки» та «трійки» УНКВС було знищено 13078 громадян області. Із 56 засідань «трійка» УНКВС по Кам'янець-Подільській області жодного разу не розглядала питання ув'язнення до виправно-трудова таборів.

Великий терор продовжувався до середини листопада 1938 року і був зупинений директивами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. Перша з них від 15 листопада 1938 р. скасувала практику розгляду справ арештованих «трійками», друга — від 17 листопада 1938 р. заборонила проведення масових операцій з арештів і виселення. Отже, завершення великого терору, як і його початок, — це суворо централізований процес, яким керували Сталін і його соратники в політбюро ЦК ВКП(б).

Список використаних джерел

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. К., 1999. 447 с.
2. Васильєв В., Віола А. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 р.р.). Вінниця : ЛОГОС, 1997. 536 с.
3. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К. : Либідь, 1991. 344 с.
4. Коваль М. Політика проти історії: [Сталінський ідеологічний контрнаступ] // Історія України. 2001. № 5. С. 3–5.
5. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами. 1921–1939. К. : Альтернативи, 1999. 336 с.
6. Подкур Р. Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти / Ін-т історії України НАН України та ін.; редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. К., 2001. Вип. 13. С. 127–149.
7. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). К., 2004. 632 с.
8. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль : Збруч, 2000. 481 с.
9. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. К. : Наукова думка, 1993. 350 с.
10. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). К. : Наукова думка, 2002. 950 с.
11. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / за ред. В. Т. Маляренка. К. : Юрінком, 1997. 464 с.
12. Державний архів Хмельницької області. Ф. П. 458, оп. 1, спр. 180. Арк. 3–4.
13. Марочко В. І. 1932–1933 рр. Голодомор в Україні: причини і наслідки. К., 1994. 302 с.
14. Місінкевич Л. А. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. ХХ століття). К., 2001. 254 с.
15. Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський, 2001. 140 с.
16. Державний архів Хмельницької області. Ф.П. 458, оп. 1, спр. 324. Арк. 6.
17. Кремень В. Г., Табачник А. В., Ткаченко М. В. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду). К. : RC-UKRAINA, 1996. 793 с.
18. Данилов В. Феномен первых пятилеток // Горизонт. 1988. № 5. С. 28–38.
19. Державний архів Вінницької області. Ф.П. 136, оп. 1, спр. 371. Арк. 15.
20. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х — 1950-і рр.): історико-статистичне дослідження. Донецьк : Вид-во Донец. ун-ту, 2003. 624 с.
21. Шаповал Ю. В очікуванні Нюрнбергу // Критика. Вид-во Канадського інституту Українських Студій. 1998. Березень. С. 18–20.
22. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 25557. Арк. 1, 62.
23. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 23791. Арк. 438.

24. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 19057. Арк. 81.
25. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 17758. Арк. 17.
26. *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. № 1/2. С. 116–156.
27. *Войналович О. О.* Організація шкільної освіти для національних меншин України: 20–30-х рр. К.–Полтава, 1992. 149 с.
28. Державний архів Вінницької області. Ф.П. 136, оп. 3, спр. 371. Арк. 15, 16.
29. Державний архів Хмельницької області. Ф. 458, оп. 1, спр. 423. Арк. 6.
30. Державний архів Російської Федерації Ф. 5446, оп. 11, спр. 265. Арк. 14.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1, оп. 16, спр. 12, Арк. 49.
32. *Жезицький В. Й.* Масові депортації населення Поділля // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С. 128–134.
33. Державний архів Хмельницької області. Ф.П. 458, оп. 1, спр. 503. Арк. 86.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 16, спр. 14. Арк. 38.
35. *Юнге М., Биннер Р.* Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. М. : АИРО ХХ, 2003. 352 с.
36. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16, оп. 30, спр. 61. Арк. 214–215.
37. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16, оп. 30, спр. 79. Арк. 2.
38. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 4707. Арк. 270–272.
39. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 12605. Арк. 30.
40. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 23888. Арк. 18–20.
41. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 7001. Арк. 66–68.
42. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 10175. Арк. 17, 23.
43. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 11090. Арк. 171–185.
44. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 4727. Арк. 256–258, 276–278.
45. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 6193, оп. 12, спр. П. 6584. Т. 4. Арк. 29–30.

Надійшла до редакції 10.06.2017

Мисинкевич А. А. Государственная репрессивная политика на Подолье в 30-х гг. XX века

Проанализированы проблемы политических репрессий на региональном уровне, которые позволяют обогатить историческую науку новым оригинальным фактическим материалом, внести в информационный оборот и обнародовать раньше закрытые для исследователей документы политического руководства, высших органов государственной власти и государственного управления, бывших спецслужб, правоохранительных органов, открыть широкие возможности для научного изучения и обобщения проблем формирования и функционирования тоталитарного государства. Выясняются обстоятельства обновления продрозверстки, трудности хлебозаготовок и начала экономического террора против крестьянских хозяйств. Оцениваются последствия массовой коллективизации и раскулачивания, которые по масштабам, уровню подготовки напоминали военную операцию, разработанную органами госбезопасности против крестьянства края. Анализируются крестьянские волнения и позиции партийных и государственных органов при их проведении. Раскрывается работа правоохранительных органов при подавлении крестьянских волнений и восстаний, отображаются административные меры к их участникам, включая спланированный террор голодомором 1932–1933 гг., который имел ужасные последствия. Исследуются региональные особенности развертывания «большого террора» на Подолье как приграничном регионе Украины и СССР к неблагонадежным социальным группам и отдельным гражданам, обвиняемых в неприятии социалистических идей, которые распространялись среди интеллигенции и ученых, выступавших носителями буржуазного мировоззрения. Изучается деятельность специальных комиссий, которые занимались массовыми депортациями и репрессиями населения Подольского региона. Определяются причины, которые привели к массовым репрессиям по делам «Союза освобождения Украины», «Украинской военной организации» и «Польской организации военной», которые расценивались как потенциальная пятая колонна, от которой исходит угроза широкомасштабного предательства и шпионажа. На примере работы УНКВД Каменец-Подольской области и деятельности внесудебных органов отслеживается ужасная практика фальсификации контрреволюционных организаций и кровавого конвейера смерти, которая требовала увеличения лимитов на репрессии.

Ключевые слова: политические репрессии, депортации, тоталитарное государство, советская власть, коллективизация, голодомор, внесудебные органы.

Misinkevych, L. L. State Repressive Policy in Podillia in the 1930's

The article analyzes the problems of political repressions at the regional level, which allow enriching the historical science with new original factual material, make the information circulation and publicize previously closed to the researchers documents of political leadership, supreme bodies of state power and state administration, former special services, law enforcement agencies. It is great opportunities for scientific study and generalization of problems of the formation and functioning of a totalitarian state. We try to clarify the circumstances of the policy of war communism, the difficulties of grain procurement and the emergence of economic terror against peasant farms. The consequences are assessed mass collectivization and dispossession, which on a scale, a level of training resembled a military operation and this, developed the state security agencies against the peasantry of the region. It was analyzed the peasant unrest and the position of the party and government organs in their conduct. This article shows the work of the Law enforcement agencies in suppressing peasant unrest and uprisings. These administrative measures included the planned terror of the Holodomor of 1932–1933, which had terrible consequences. The regional features of the deployment of «great terror» are explored on Podillia as a border region of Ukraine and the USSR regarding unreliable social groups and individuals, who were accused of rejecting socialist ideas spread among intellectuals and scholars who acted as bearers of the «bourgeois» world outlook. We study the activities of special committees, involved in repression and mass deportations of population of Podilsk region. Highlights the reasons that led to mass repressions have been highlighted in cases of «Union of Liberation of Ukraine», «Ukrainian Military Organization» and «Polish Military Organization», which was regarded as a potential fifth column, from which comes the threat of widespread treachery and espionage. In the article, on the example of the People's Commissariat for Internal Affairs of Kamianets-Podilsk region and the activities of extrajudicial authorities, the terrible practice of falsification counter-revolutionary organizations and a bloody death convoy is monitored, which demanded an increase in repression limits.

Keywords: political repression, deportation, totalitarian state, soviet government, collectivization, famine, extrajudicial bodies.

